

اشاره

مدرسه و مکتب، مهبط و معبد علم و عالمانی است. که خاطراتی از عالمان و حکیمانی در سینه خود ناگفته دارند. چه عالمان و عارفانی که در شبهای ظلمانی در گوشه و کنار حجره‌های تنگ و تاریک این مدارس به عبادت معبود خود پرداخته‌اند و چه آثار گرانبهایی در همین مدارس و حجره‌ها آفریده‌اند که امروزه هر کدام چراغ دین را روشن نگه داشته‌اند و در پرتو آن هزاران دانشور دینی و پژوهشگر علوم عقلی و نقلی رواق اندیشه طالبان علم را گرمی می‌بخشند. لذا شایسته نیست که حوزه‌ها و دانشگاهها از سابقه درخشان خود اطلاع کافی نداشته باشند؛ سابقه‌ای که از مدینه النبی آغاز شد و همچنان ادامه دارد. این مقاله به صورت پیاپی به تبیین این موضوع خواهد پرداخت.

الف. لام. میم.

(پیشینه و تاریخ چگونگی شکل‌گیری مدارس در جهان اسلام)

(۲)

محمد ملکی*

(جلال‌الدین)

قرن دوم، رویش دوباره مسجد النبی

با انقراض حکومت امویان و تشکیل خلافت عباسیان (۱۳۲ ق) تحولی شگرف در زندگی علمی و اجتماعی مسلمانان به ویژه در مذهب شیعه به وجود آمد. مسجد مدینه دوباره در عصر دو تن از امامان شیعه، یعنی امام محمدباقر (۵۷ - ۱۱۳ ق) و امام جعفر صادق (۸۰ - ۱۴۸ ق) - علیهما السلام - جانی دوباره گرفت و شاهد تعلیم و تعلم آموزه‌های رسول خدا شد. در همین زمان بود که حدیث مشهور «فیدوا العلم» به «تقیید العلم کتابتُه» تفسیر شد و امام

* سردبیر.

صادق(ع) همواره توصیه می‌فرمود: «احتفظوا بکتابکم فانهم سوف تحتاجون إليها»^۱ شواهدی در دست است که امام(ع) کتابهایی برای تدریس برای شاگردان خود تعیین می‌کرد. عظمت تربیت شاگردان پرشمار امام صادق(ع) در آن برهه از زمان و تربیت صدها عالم، فقیه و محدث در آن مدرسه که ریشه در همان مسجد النبی داشت، بر کسی پوشیده نیست.^۲ همین مسجد النبی است که پایه و مرکز همه تعالیم عالمان دین از هر مذهب و مسلک است.

علاوه بر تعالیم امامان شیعه که تقریباً از نخستین ماههای قرن دوم آغاز شد، پایه و اساس آموزه‌های دیگر فقها نیز در همین مسجد ریخته شد. به عنوان مثال، مالک بن انس^۳، پیشوای مکتب مالکی، در این مسجد به تحکیم و تعلیم مبانی فقهی خود پرداخت و خمیرمایه اصلی کتاب المؤطا که در واقع رساله عملیه حدیثی امام مالک است، در همین مکان ساخته و پرداخته شد و در نتیجه مکتب فقهی مالک براساس همین کتاب به وجود آمد.

ابوحنیفه نعمان بن ثابت و احمد بن حنبل شیبانی که هر دو ایرانی‌نژاد بودند، تدوین حدیث و تعلیم مبانی فقهی خویش را از این شهر و مسجد آغاز کردند که در نهایت به تأسیس مکتب فقهی حنفی و حنبلی انجامید. بعدها نیز امام شافعی مدتی مدرّس همین مسجد بود و این تعلیم و تعلم تا به امروز هم ادامه دارد، گرچه فراز و فرودهایی نیز داشته است.

از آغاز سده دوم تا پایان سده سوم را می‌توان درخشان‌ترین دوره فعالیت‌های علمی و آموزشی مساجد برشمرد. دستاوردهای علمی و پیشرفتهای فکری مسلمانان از طرفی، و رشد اقتصادی و عمرانی که با استیلای عباسیان آغاز شده بود از طرفی دیگر، عامل بزرگی در پیدایش چنین فضایی شده بود که مسلمانان بتوانند بیشتر به مسائل علمی و عمرانی خود

۱. بحار الانوار، ج ۲، ص ۱۵۲، باب ۱۹؛ اصول کافی، ج ۱، ص ۵۲؛ وسائل الشیعه، ج ۲۷، ص ۸۱.

۲. بنا به قولی ابوحنیفه نیز شاگرد همین مکتب بوده است. گرچه این مطلب آن گونه که مشهور است ثابت نیست، ولی آنچه مسلم است، وی بی‌ارتباط با امام و این مکتب هم نبوده است. نک به: مقاله «الفقه الاکبر» فصلنامه میثاق امین، پیش‌شماره اول.

۳. انس بن مالک، بنیانگذار مذهب فقهی که بعدها مثل بقیه ائمه چهارگانه اهل سنت، روش فقهی وی نیز به نام خود او «مذهب مالکی» مشهور شد، یکی از ائمه اهل حدیث است که استنباطات عقلی را در احکام روا نمی‌دارد. وی در زمان خود بزرگ‌ترین مدرّس و فقیه مدینه بود که تعبد عملی شدیدی به احادیث داشت. امروزه مردم برخی از کشورهای عربی - آفریقایی از جمله مراکش و تونس از جمله پیروان این مذهب شمرده می‌شوند.

بپردازند. در همین ایام بود که بنای اولین کتابخانه در دنیای اسلام گذاشته شد.^۱ در همین قرون اولیه بود که علاوه بر وجود امامان شیعه، چهار مذهب اهل سنت شکل گرفت. ابوحنیفه (۸۰ - ۱۵۰ ق) پیشوای اهل قیاس و رئیس مذهب فقهی حنفی در کوفه ظهور کرد که امروزه بخشی از شبه جزیره عربستان و بیشتر کشورهای آسیای میانه و هند و پاکستان و افغانستان و بخشی از ایران از پیروان فقهی این امام عقل و قیاس هستند.

ابوعبدالله محمد بن ادریس شافعی هاشمی (۱۵۰ - ۲۰۴ ق) شاگرد مالک ابن انس، پس از ابوحنیفه با روشی غیر از شیوه او در استنباط احکام فقهی، در سرزمین فلسطین زاده شد و در مکه و مدینه درس آموخت. بعدها مذهبی به نام «مذهب شافعی» با توجه به آموزه‌های فقهی و کلامی او به وجود آمد و سراسر شامات، مصر و بخشی از کشورهای عربی و از جمله کردستان ایران^۲، عراق، ترکیه، سوریه و بخشی دیگر از بلاد مسلمانان را با خود همسو و همراه کرد.^۳

در نیمه دوم قرن دوم، استاد بزرگ اهل حدیث، امام احمد بن حنبل ظهور کرد و پس از مدتی سیطره علمی او در بغداد سایه بر مجلس درس و بحث انداخت و بعدها مذهب فقهی او، گرچه امروزه پیروان کمتری نسبت به بقیه مذاهب دارد، پر و پا قرص‌ترین مسلمانان را به خود جلب کرد که امروزه سلفیها به نوعی از این مکتب حمایت می‌کنند. پیشوای محدثان، اسحاق بن راهویه (- ۲۳۸ ق) در همین قرن با تفکیک کتابهای مربوط به حدیث از مسائل فقهی و تفسیری که تا آن زمان به هم آمیخته شده بود، خدمتی به علم و

۱. بیت الحکمه اولین کتابخانه در دنیای اسلام است که در زمان هارون الرشید بنا نهاده شد و به یقین الگو گرفته از کتابخانه‌های پادشاهان ایرانی است. اعراب همان گونه که با نهضت ترجمه، علوم و فنون یونان به ویژه علوم عقلی را از یونان گرفتند، ایران نیز در انتقال علوم و آداب کشورداری به جهان عرب بی‌تأثیر نبود.

۲. نگارنده یک دهه از عمر خود را در میان حوزه‌ها و علمای این مذهب در کردستان گذرانده و موفق به اخذ اجازه‌نامه علمی و اجازه روایت حدیث از چهار نفر از علمای بزرگ آن دیار شده است، و لذا از نزدیک حشر و نشر با این قوم داشته و به خوبی دریافته که آنان انسانهایی هستند به غایت مهربان و مهمان‌نواز؛ در این مناطق در کنار مساجد چندین حجره با عنوان مدرسه برای طلاب علوم دینی که زیر نظر امام و مدرس همان مسجد اداره می‌گردد، ساخته می‌شود و طلاب علوم دینی در همین حجره‌ها به علم‌آموزی تا مرحله اخذ اجازه‌نامه می‌پردازند و نوعاً هم با کمک اهالی آن محلات روزگار می‌گذرانند. جهت اطلاع بیشتر نک: محمد ملکی، آشنایی با متون درسی حوزه‌های علمیه ایران (شافعی، شیعه، حنفی)، بخش شافعی.

۳. نک: آشنایی با متون درسی حوزه‌های علمیه ایران (شیعه، شافعی، حنفی)، بخش شافعی.

عالم‌ان نمود. شاگرد وی محمد بن اسماعیل بخاری (۱۹۴ - ۲۵۹ ق)، الجامع الصحیح، و شاگرد بخاری، مسلم بن حجاج نیشابوری (- ۲۶۱ ق) دومین مجموعه صحاح سته را تدوین کردند و سرانجام در سالهای پایانی قرن سوم، ابو عیسی ترمذی (- ۲۷۸ ق) الجامع فی الحدیث، و ابوداوود سلیمان بن اشعث سجستانی (- ۲۷۵ ق) کتاب السنن را که به نام خود وی، یعنی سنن ابوداوود معروف است تألیف کردند.

همچنین در انتهای قرن سوم، امام نسائی (- ۳۰۳ ق) کتابی به نام سنن نسائی جمع‌آوری کرد. گرچه وی در سالهای نخستین قرن چهارم از دنیا رفته، ولی سنن او محصول اواخر قرن سوم است. همچنین محمد بن یزید بن ماجه (- ۲۱۳ ق) یکی از کتب صحاح سته را که به نام سنن ابن ماجه مشهور است، در این ایام پدید آورد.

همان گونه که ملاحظه شد، همه این افراد از رجال فقه و حدیث هستند که در این دو قرن ظهور و بروز کرده‌اند و آثار آنها ضمن اینکه از منابع فقه و حدیث است، از جمله آثار ماندگار به شمار می‌رود.^۱ در همین دو قرن است که صوفی و صوفیه نخستین شکل می‌گیرد و در دامن اسلام رشد می‌کند و مکتب خراسان که اساس آن بر سُکر است با رهبری بایزید بسطامی و ابوسعید ابی‌الخیر شکل می‌گیرد و در عراق با ارشاد جنید بغدادی مکتب صحو پایه‌ریزی می‌شود.^۲

در زمینه لغت و نحو عربی، خلیل ابن احمد فراهیدی (- ۱۷۴ ق) بنیانگذار علم و عروض و فن فرهنگ نویسی، و شاگردش امام نحویان، سیبویه فسایی (- ۱۸۰ ق) که هر دو ایرانی‌نژاد هستند و در پی آنان ابوعثمان جاحظ (- ۲۵۵ ق) و چندین عالم دیگر در همین دو قرن ظهور کردند که همه در کتابهای تاریخی ثبت و ضبط شده است. حال با این مقدمه مختصر به معرفی مساجدی پرداخته می‌شود که به مثابه مدرسه بودند و در این دو قرن شکل گرفته‌اند.

۱. نک: عبدالرحیم غنیه، دانشگاه‌های اسلامی، ترجمه نورالله کسائی، ص ۵۸ - ۶۰.

۲. نک: عبدالحسین زرین‌کوب، جستجو در تصوف ایران و دنباله جستجو در تصوف ایران، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹؛ مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف، سید ضیاءالدین سجادی؛ سیر تصوف در ایران، جلال‌الدین همایی؛ اللّمع فی التصوف، ابونصر سراج طوسی؛ کتاب تعریف، ابوبکر کلابادی؛ رساله قشیه، عبدالکریم بن هوازن قشیری و صدها کتاب درباره تصوف و عرفان.

۱۱. جامع حماة

یکی دیگر از شهرهای تاریخی و کهن سوریه، شهره حماة^۱ است که در حدود ۱۸۵ کیلومتری شمال دمشق و ۸۵ کیلومتری جنوب حلب قرار دارد. سابقه تاریخی این شهر به قرن‌ها قبل از اسلام می‌رسد و نام آن در اشعار جاهلی آمده است.

جامع کبیر حماة که به «جامع الاعلی» نیز معروف است، قبل از اسلام معبد بت‌پرستان و سپس کلیسا بوده و در سال هفدهم هجری به مسجد تبدیل شده است.^۲ این جامع با صحنی بزرگ، دارای دو مناره است که در دوره مهدی عباسی (۱۶۹ ق) تعمیر اساسی در آن انجام شد و مورد استفاده مردم و طلاب علوم دینی قرار گرفت.

۱۲. مسجد جامع حلب (کبیر - اموی)

شهر حلب دومین شهر بزرگ پس از دمشق در سوریه کنونی است که روزگاری مرکز علم و دانش بود. در وجه تسمیه آن می‌گویند حضرت ابراهیم در این مکان شیر گوسفندانش را می‌دوشید و به صورت رایگان (صدقه) در اختیار فقرا می‌گذاشت. از این رو، مردم هر صبحگاه برای اطلاع عموم جار می‌زدند «حلب، حلب» یعنی تقسیم شیر شروع شد. لذا بعدها همین نام بر این شهر باقی ماند.^۳

جامع کبیر یا اموی یکی از مساجد قدیمی است که نخستین بار مکان آن به کنیسه بزرگ روم تعلق داشته و پس از فتح حلب به وسیله مسلمانان به مسجد تبدیل شده است. بنای کنونی آن در دوران ولید بن عبدالملک اموی همزمان با جامع اموی ساخته شده است، و در قرن دوم سلیمان بن عبدالملک خلیفه اموی آن را توسعه داده و تکمیل کرده است.^۴ هر چند

۱. حماة، در زبان محاوره‌ای مردم سوریه به معنای «أم» است و «حماة المرأة»، یعنی مادر همسر که در زبان عرب وابستگان همسر را «أحماء» می‌گویند.

۲. نک: اصغر قائدان، تاریخ و اماکن سوریه، ص ۳۱۰.

۳. وجه تسمیه‌های دیگری هم درباره نام این شهر ذکر کرده‌اند که سند تاریخی محکمی ندارد و لذا ذکر آنها خودداری شد. این شهر خاطره سر به دار رفتن و سپس سوزاندن حکیم جوان شوریده‌سر ایرانی، شیخ شهاب‌الدین سهروردی، مؤسس مکتب اشراق را در دل دارد.

۴. نک: رابرت هیلن برنند، هنر معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، ص ۲۳.

بنای آن از لحاظ زیبایی به جامع اموی دمشق نمی‌رسد، ولی نمونه‌کاملی از معماری اسلامی در قرن اول و دوم است.

این جامع در سال ۳۱۵ ق پس از فتح شهر به وسیله ناکفور فوکاس، امپراتور روم به آتش کشیده شد و سیف‌الدوله حمدانی پس از بازپس‌گیری شهر دوباره آن را ترمیم کرد. این جامع دو مرتبه دیگر، یکی در دوره زنگیان و دیگری در دوره مغول نیز، دچار آتش‌سوزی شده و دوباره بازسازی شده است.^۱

جامع کبیر در نزدیکی قلعه حلب و کنار بازار اصلی شهر قرار دارد و تا حدودی شبیه جامع اموی دمشق است، صحنی بزرگ دارد و دیواره‌های مسجد از سنگهای تراشیده شده ساخته شده است. مرقد زکریای نبی نیز در حجره‌ای از حجرات این مسجد قرار دارد.

جامع فعلی همان مکانی است که فقهای خشک‌مغز فتوای قتل شیخ شهاب‌الدین سهروردی را به اجماع امضا کردند و این کار توسط ملک ظاهر با فشار صلاح‌الدین ایوبی به اجرا درآمد. این جامع همواره محل تحصیل و تدریس فقهای مذاهب اربعه بوده و در هر زمانی به دست یکی از علمای این مذاهب اداره می‌شده و بیشتر مواد تدریسی در این مسجد، فقه، تفسیر و حدیث مذاهب در دوره‌های مختلف بوده است. ولی امروزه به کلی از رونق افتاده و از درس و بحث در آن خبری نیست. مساجد (جامع) دیگری هم در حلب وجود دارد، ولی از آنجا که مدرسه و محل تحصیل و تدریس نبوده و نیست، از معرفی آنها خودداری شده است.^۲

۱۳. جامع زیتونه^۳

سرزمین آفریقا به داشتن مجموعه‌ای از مساجد کهن که جزو بهترین بناهای اسلامی در غرب جهان اسلام طی سه قرن نخست اسلامی بوده

۱. نک: ابن شحنه، الدر المنتخب فی تاریخ مملکت الحلب، باب نهم؛ ابن بطوطه، رحله، ص ۵۲ و تاریخ اماکن سیاحتی و زیارتی سوریه، ص ۲۷۲.

۲. از جمله: جامع توتیه؛ جامع دباغه؛ جامع مقامات؛ جامع طنبا؛ جامع زکی. مدارس نیز در این شهر وجود دارد که همیشه درس و بحث گرمی در آنها دایر بوده که ان شاءالله در جای خود معرفی خواهد شد.

۳. وجه تسمیه زیتونه: مسجد زیتونه بر روی ویرانه‌های یک قلعه بیزانسی بنا شد و چون در کنارش یک درخت زیتون قرار داشت، به این نام مشهور شده است. نک: تاریخ دولت اغلیان در افریقه و صقلیه، ص ۳۳۵.

شهرت دارد. به جز مسجد جامع عقیقه، دیگر مساجد آفریقا به پیروی از سنت پیامبر(ص) در سه قرن نخست مناره نداشتند و اذان از روی پشت بام مسجد گفته می‌شد. در عصر اغالیه مساجد متعددی ساخته شد که چهار مسجد از آنها هنوز پابرجا هستند و عناصر معماری و تزیینات بنایی خود را همچنان حفظ کرده‌اند.^۱

از جمله آنهاست: مسجد قیروان، زیتونه، سوسه، قرویین و چند مسجد دیگر که هر کدام در جایگاه زمانی خود معرفی خواهند شد. تاریخ تأسیس این جامع به سال ۱۱۴ ق برمی‌گردد که طرح اولیه آن توسط امیر عبیدالله یا عبدالله بن حبحاب، عامل^۲ بنی امیه در تونس، شکل می‌گیرد و در زمان دولت اغلییان^۳ بازسازی کلی می‌شود. این جامع از کهن‌ترین جوامع و دانشگاه‌های زنده و فعال در دنیاست.

روزگار حکومت حفصیه‌ها، درخشان‌ترین دوران این مسجد بود و در این عصر حیات علمی این دانشگاه جلوه خاصی داشت. گروهی از بزرگان دانش، از جمله خطیب ابواسحاق ابراهیم ابن حسین بن علی عبدالرفیع، و فقیه ابوعلی عمر بن علی بن قداح هواری از تربیت یافتگان این دانشگاه هستند. ابن بطوطه درباره هواری می‌نویسد:

از افادات و برکات علمی این دانشمند آن بود که هر جمعه پس از ادای نماز به یکی از ستونهای جامع اعظم، معروف به زیتونه تکیه می‌کرد و مردم در مسائل مهم فقهی از وی استفتا می‌کردند.^۴

ابوالبقاء عبدالرحمن بن زیاد معافری و ابوسعید سخنون ثنوخی و امام مازری، از جمله مدرّسان بزرگ این جامع بودند که در آن ادبیات حدیث و تفسیر تدریس می‌کردند.^۵

۱. نک: ستار عودی، تاریخ دولت اغلییان در افریقیه و صقلیه، ص ۳۲۴.

۲. مورخان در وصف مسجد زیتونه غفلت کرده‌اند. از این رو، برخی تأسیس آن را به حسان نعمان در سال ۸۰ ق و برخی به اسماعیل بن عبید انصاری، معروف به تاج‌الله در سال ۹۳ ق و دسته سوم که سخنشان دقیق‌تر است، آن را به عبیدالله بن حبحاب در سال ۱۱۴ ق نسبت داده‌اند به همین جهت در بناهای قرن دوم به معرفی آن پرداخته شد.

۳. درباره دولت اغلییان نک: ستار عودی، تاریخ دولت اغلییان افریقیه و صقلیه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۵.

۴. نک: ابن بطوطه، رحله، ج ۱، ص ۷.

۵. نک: عبدالله قاسم الوسلی، المسجد و دوره التعليمی، عبدالعصور من خلال الحق العلمیة، بیروت، مؤسسة الرسالة، ص ۵۳.

در سال ۲۴۸ هجری احمد بن محمد اغلیبی شروع به توسعه و نوسازی مسجد زیتونه کرد. با وفات او در سال ۲۴۹ ق توسعه و تعمیرات مسجد توسط زیاده‌الله دوم ادامه پیدا کرد؛ ولی این امیر نیز در سال ۲۵۰ ق دار فانی را وداع گفت بی‌آنکه تعمیرات مسجد به پایان برسد. کار این دو امیر تنها منحصر به افزودن سه ردیف رواق موازی با دیوار قبله و بنای گنبدی روی محراب مسجد بود. در دو جای این مسجد تاریخ بازسازی و بنای گنبد ثبت شده است. مسجد زیتونه به صورت یک مستطیل نامنظم ساخته شد که طول ضلع شرقی ۶۵ متر و غربی ۷۶ متر است که بر روی پانصد ستون سنگی برپاست.^۱

آموزش در جامع زیتونه به شیوه قدیم همچنان ادامه داشت تا اینکه در چهارم صفر سال ۱۳۷۰ ق فرمان جدیدی از سوی سید محمدطاهر ابن عاشور، حاکم وقت، برای اصلاح و تنظیم برنامه‌های آموزشی این دانشگاه براساس برنامه‌های دانشگاه بزرگ الازهر مصر صادر شد. مفاد آن فرمان، تأسیس رشته‌های تخصصی آموزشی در زمینه علوم ریاضی، طبیعی و افزودن زبانهای خارجی و گسترش برنامه‌های آموزشی دانشگاه از جمله اعزام دانشجو به خارج است.^۲

۱۴. مسجد جامع قیروان

شهرهای آفریقا پیش از غالبه ویژگیهای شهری نداشتند، بلکه بیشتر آنها روستاهای بزرگی بودند که بین راههای کاروان ساخته می‌شدند. از جمله آنها قیروان است که در عصر اغلبیها شاهد یک تحول نظام شهرسازی شد. محل فعلی قیروان^۳ قبل اینکه به روستا یا شهری تبدیل شود، باغهای سرسبز و خرمی بود که تأسیس آن به عصر زمامداری معاویه ابی سفیان برمی‌گردد.

معاویه، عقبه بن نافع قرشی را به عنوان والی رهسپار آفریقا کرد و وی آن منطقه را فتح و

۱. نک: تاریخ دولت اغلیبان، ص ۳۳۵.

۲. نک: تاریخ دانشگاههای بزرگ اسلامی، ص ۷۰.

۳. قیروان از جمله کلماتی است که از زبان فارسی به عربی راه پیدا کرده و همان «کاروان» فارسی است.

مردم آن سامان را به اسلام دعوت کرد. گویا اهل آن منطقه از فرمان و دعوت وی تمرد کردند. والی تصمیم گرفت که عده‌ای از مسلمانان که به همراه وی بودند، در همان بیشه‌ سرسبز ساکن شوند^۱ تا بتوانند از نزدیک مسلمانان مردم آن منطقه را مجاب نمایند. بدین ترتیب شهر قیروان با نزول این کاروان بنا نهاده شد.

حموی می‌نویسد:

و القیروان فی الإقليم^۲ الثالث طولها إحدى و ثلاثون درجة و عرضها ثلاثون درجة و أربعون دقيقة، هذه مدينة عظيمة بإفريقية غبرت دهرًا، و ليس بالغرب مدينة أجل منها إلى أن قدمت العرب إفريقية و هي مدينة مُصرت فی الإسلام فی أيام معاوية بن ابی سفیان.^۳

مسجد جامع قیروان کهن‌ترین و زیباترین مسجد مغرب جهان اسلام و بزرگ‌ترین مسجد قیروان از آغاز تا به امروز به شمار می‌رود. این مسجد عظیم در بین مردم همواره از قداست و احترام بسیاری برخوردار بوده است. چون مردم آن سامان بر این باورند که قبله این مسجد با

۱. داستانی درباره این سرزمین نقل می‌کنند که در این منطقه به خاطر وجود درختان سرسبز، حیوانات وحشی زیادی زندگی می‌کردند. لذا با وجود این حیوانات، سکونت در آنجا مشکل بود. والی لشکر خود را جمع کرد و گفت: در میان لشکر چند تن مستجاب الدعوه و اصحاب رسول خدا داریم؟ حدود هیجده نفر از اصحاب و اخیار در آن لشکر بودند که آنها خطاب به حیوانات کردند و گفتند: ما اصحاب رسول خداییم و به شما می‌گوییم هر چه زودتر این منطقه را ترک کنید. در غیر این صورت کشته خواهید شد. پس از این ابلاغ، شیران و گرگان و دیگر حیوانات فرزندان خود را برداشتند و از منطقه خارج شدند. این واقعه در اسلام آوردن بربرها بسیار مؤثر واقع شد (العهدة علی الراوی). نک: امام زکریا بن محمد بن محمود قزوینی، آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه محمد مراد بن عبدالرحمان، تهران، چاپ دانشگاه تهران، ص ۳۱۶. مؤلف آثار البلاد، عیناً این مطلب را از معجم البلدان، یاقوت حموی، ج ۷، ص ۱۰۶، ذیل کلمه «قیروان» نقل کرده است.

۲. اقلیم چندین معنا دارد؛ در هیئت قدیم به پاره‌زمینی که با نام مشخصی از دیگر سرزمینها جدا می‌شد، اقلیم می‌گفتند؛ مثلاً سرزمین شام و مصر و غیره؛ بر اساس این تعریف هر کشوری و حتی هر استانی را می‌توان یک اقلیم نامید. دیگر اینکه هیویان دنیا را به هفت یا پنج اقلیم تقسیم کرده بودند. که هر کدام اسم خاص خود را داشته است. البته از جهت آب و هوا هم زمین را به چند اقلیم تقسیم می‌کردند.

۳. معجم البلدان، ج ۷، ص ۱۰۶، ذیل کلمه «قیروان»؛ آثار البلاد و اخبار العباد، ص ۳۱۵؛ تاریخ دولت اغلیان، ص ۳۲۴-۳۲۸؛ تاریخ دانشگاههای بزرگ اسلامی، ص ۷۱؛ لغت‌نامه دهخدا، ج ۱۲، ذیل کلمه «قیروان».

رؤیا و الهام غیبی تعیین شده است و همین باور به قداست این مسجد افزوده است. این مسجد در وسط شهر قیروان بنا شده و از مسجد ابن طولون بزرگ‌تر و دارای ده دروازه خروجی است که بر روی ۴۱۴ ستون مرمری سفید پابرجاست و دارای محراب بسیار زیبایی است که توسط زیاده‌الله در سال ۲۲۱ ق ساخته شده و گویا برخی از مواد و مصالح آن از عراق آورده شده است. بنا به نوشته بیشتر مورخان زیاده‌الله ۸۶ هزار دینار طلا خرج نوسازی مسجد کرده است. منبر این مسجد بسیار زیبا و از چوب ساج بغدادی و بیش از سیصد تکه چوب کنده‌کاری شده با تزیینات بسیار ظریف ساخته شده است.^۱

این مسجد چهار بار از سوی چهار حاکم اموی و غیر اموی تخریب و بازسازی شده است، ولی عمده توسعه آن در قرن دوم صورت پذیرفت و از این روزه جمله بناهای قرن دوم شمرده شده است. بنای اولیه مسجد را عقبه بن نافع فاتح معروف آفریقا در سال ۵۰ ق در شهر قیروان^۲ آغاز کرد. پس از مدتی این بنا ویران و دوباره در سال ۸۶ ق بازسازی شد. برای بار سوم در سال ۱۰۵ ق به دستور هشام بن عبدالملک خلیفه اموی (حک: ۱۰۵ - ۱۲۴ ق) ساختمان مسجد توسعه یافت و پس از نوسازی اصل بنای سابق قسمتهایی هم به آن اضافه شد، ولی بخش عمده ساختمان مسجد به عصر هشام بن عبدالملک باز می‌گردد. برای بار چهارم در سال ۲۲۱ ق به فرمان زیاده‌الله بن اغلب ویران و از نو ساخته شد. دانشگاه قیروان تنها مرکز مهم فرهنگی شمال آفریقا در تمامی دوره حکومت اقلیبیان بود و این اهمیت همچنان تا آغاز دولت فاطمی ادامه داشت. با استقرار حکومت فاطمی و اعمال خشونت‌هایی که از سوی رجال این دولت بر پیروان اهل سنت و دانشمندان سنی مذهب و رؤسای علمی قیروان وارد آمد، درس و بحث در این دانشگاه بزرگ از رونق افتاد. باگذشت این دوره فشار، نوبت حکومت به دولت صنهات^۳ رسید؛ دولتی که با قیام

۱. نک: تاریخ دولت اقلیبیان در آفریقه و صقلیه، ص ۳۳۳ - ۳۳۴.

۲. امروزه «قیروان» یکی از شهرهای کشور تونس است.

۳. صنهات، گروهی از قبایل هم‌پیمان بربر بودند که در مغرب و صحرای آفریقا قدرتی به هم رساندند. در تاریخ قرون وسطا مکرر از آنها یاد شده است. این سلسله در سده‌های چهارم تا ششم قدرت فراوان و مجد و عظمت بسیار یافته‌اند. ابن منصور صنهاتی معز بن بادیس (۳۹۸ - ۴۵۴ ق) از ملوک دولت صنهات در آفریقا بوده است.

معز بن بادیس قدرت یافته بود. این حاکم دوباره به تجدید حیات مذاهب اهل سنت همت گماشت و در نتیجه دانشگاه قیروان از نو شکوفا شد. اما این شکوفایی چندان نپایید و با استیلای اعراب بنی هلال بر قسمت شرق آفریقا که از سوی دولت فاطمی برگزیده شده بودند، این روزگار به سر آمد. با این استیلا عمران و آبادی از شهر قیروان رخت بر بست و دانشگاه قیروان نیز در سراسیمگی یک دوره طولانی از رکود علمی قرار گرفت و با جایگزین شدن دانشگاه بزرگ زیتونه تونس به جای دانشگاه قیروان، این دانشگاه برای همیشه رونق خود را از دست داد و این وضع تا به امروز نیز ادامه دارد.^۱

مسجد قیروان دارای دو گنبد است که تأثیر هنر معماری ایرانی و شامی در ساخت و بنای مسجد و گنبد و منبت‌کاری آن به خوبی دیده می‌شود، به گونه‌ای که الگویی برای تمام گنبدهای مساجد مغرب و اندلس شده است.^۲

مسجد قیروان حالت مستطیلی با اضلاع نابرابر دارد که ابعاد آن را حدود ۱۳۵ متر طول و ۸۰ متر عرض ذکر کرده‌اند^۳ و در ضلع شمالی صحن مناره معروف آن به طول ۳۲ متر قرار دارد.

۱۵. جامع منصور

این مسجد بزرگ را ابوجعفر منصور خلیفه عباسی (حک: ۱۳۷ - ۱۵۹ ق) همزمان با بنای شهر بغداد در سال ۱۴۶ ق تأسیس کرد. منصور این جامع را در کنار کاخ بزرگ خود که به قصر الذهب مشهور بود بنیاد نهاد. ساختمان مسجد در سال ۱۹۲ ق توسط هارون الرشید بازسازی شد و گسترش یافت و پس از آن در ایام حکومت دیگر خلفای عباسی اقداماتی عمرانی در آن صورت گرفت. جامع بغداد در خلال حیات علمی خود از منزلت و عظمت شایسته‌ای برخوردار بوده است.

تدریس در این مسجد بزرگ تنها برای دانشمندان بزرگ، آن هم در پاره‌ای موارد به شرط صدور منشور خاص از جانب خلیفه، میسر و ممکن بوده است.^۴ این مسجد قدیم‌ترین مسجد

۱. نک: تاریخ دانشگاههای بزرگ، ص ۷۰-۷۲؛ تاریخ دولت اغلیان، ص ۳۳۴.

۲. نک: عثمان الکعاک، العلاقات بین تونس و ایران عبر التاريخ، تونس، الشركة التونسية، ص ۸۹.

۳. نک: مساجد القیروان، ص ۹۶ و العمارة فی صدر الاسلام، ص ۱۳۵.

۴. نک: تاریخ دانشگاههای اسلامی، ص ۷۲.

شهر بغداد است که از جمله قدیم‌ترین مرکز تعلیم و تعلم در دنیای اسلام نیز محسوب می‌شود. ابراهیم بن محمد نقطویه، متوفای ۳۲۳ ق، و کسائی از جمله عالمان و مدرّسانی هستند که مدتی در این مسجد به تدریس مشغول بوده‌اند.^۱

۱۶. جامع اعظم قرطبه^۲

این مسجد از بزرگ‌ترین و زیباترین آثار دوره اموی در اندلس است. بنای این جامع را عبدالرحمان داخل،^۳ بنیانگذار دولت اموی در اندلس، در سال ۱۷۰ ق به سبک جامع دمشق آغاز کرد. آن‌گاه امرا و خلفای پس از وی قسمتهایی نیز بر آن افزودند که از آن جمله بخش الحاقی برای اقامه نماز زنان بود که توسط هشام صورت گرفت. عبدالرحمان اوسط نیز در توسعه و عمران این مسجد اقداماتی انجام داد که به عظمت و زیبایی و وسعت آن افزود. منصور بن ابی عامر نیز ساختمان جامع را توسعه داد و ستونهایی در آن برافراشت. عصر حکومت امویان اندلس از درخشان‌ترین ایام این دانشگاه عمومی بوده است. در این مرکز زیر نظر خلفا و امرای اموی، مطالعات و تحقیقات علمی رونق گرفت و این فعالیت‌های علمی تا جایی پیش رفت که جامع اعظم قرطبه، به صورت یکی از بزرگ‌ترین پایگاههای فکری اسلام

۱. عبدالله قاسم الوسلی، المسجد و دوره التعليمی عبر العصور من خلال الحق العلمیة، ص ۵۰.

۲. قرطبه شهری است در اندلس سابق که همان اسپانیای فعلی است. امروزه اسپانیاییها در زبان محاوره‌ای و رسمی از این شهر به «گردوبا» یاد می‌کنند. این شهر را فینقیان بنیاد و رومانیها آباد کردند و آن‌گاه خلفای اموی اندلس آن را پایتخت خود قرار دادند. در روزگار آنان این شهر رونقی و جلای بیشتری گرفت و بناهای مجللی ساخته شد که از جمله آنها کاخ زهرا و همین مسجد جامع است. ابن رشد، سینیکا و لوقاس که هر سه از فلاسفه اسلامی و مسیحی هستند، از اهالی همین شهرند که در کنار نهر وادی کبیر قرار دارد. کنیسه قدیس بطرس مسیحیان نیز از زیباترین آثار این شهر است. بخشی از اندلس در قرون اولیه به دست مسلمانان فتح شد، ولی مسلمان بودن این منطقه دیری نپایید و اسلام از این منطقه رخت بریست و امروزه مسلمان جز تعداد اندکی در این کشور وجود ندارد. البته شهری به همین نام، یعنی قرطبه = گردوبا در آرژانتین و مکزیک هم وجود دارد، ولی قرطبه اصلی همان شهری است که در اسپانیاست. نک: دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۰، ص ۳۲۳، ذیل مدخل «اندلس» و لغت‌نامه دهخدا، ج ۲، ص ۲۰۵۳، ذیل مدخل «اسپانیا».

۳. عبدالرحمان الداخل، فرزند معاویه بن عبدالملک بن مروان، ملقب به «صقر قریش» و معروف به «الداخل اموی»، آخرین بازمانده امویان پس از پیروزی عباسیان است که از چنگ آنان گریخت و به اندلس رفت و خلافت امویان اندلس را تأسیس کرد. وی در سال ۱۷۲ ق در قرطبه (گردوبا) درگذشت.

در اندلس درآمد. اما آشوبها و هرج و مرجهایی که پس از سقوط دولت بنی مروان بر سراسر اندلس حکمفرما شد و نیز حوادثی که به دنبال سقوط شهر قرطبه به دست اسپانیاییها (۶۲۲ق) در آن سرزمین بروز کرد، به زندگی علمی این دانشگاه بزرگ اسلامی خاتمه داد. از آن تاریخ به بعد این مسجد بزرگ به کلیسا تبدیل شده است.^۱

این مسجد به شکل مستطیل است و بیست در دارد که در اصلی آن معروف به «باب العُفران» در ضلع شمالی صحن در کنار مأذنه قرار دارد. در سه گوشه صحن رواقهایی وجود دارد که به تقلید از رواقهای صحن مسجد اموی دمشق ساخته شده است. در ساختن این مسجد از ستونهای دیگر بناهای کهن استفاده شده است. در ساختمان مسجد سه نوع طاق به کار رفته است. طاقهای نعل اسبی در طبقه اول و طاقهای نیم دایره‌ای و نوک تیز در طبقه فوقانی دیده می‌شود. آنچه در معماری مسجد قرطبه تازگی دارد، تزیینات حجاری روی سنگ و گچ بریهاست. محراب و مقصورها از زیباترین بخشهای مسجد است و موزاییکهای محراب که با رگه‌های طلایی رنگ تزیین شده، محراب را از دیگر بخشهای مسجد متمایز کرده است. از بین بیست در، تنها درهای «العُفران، النخیل و سان استبان یا باب الوزراء» در ضلع غربی نمازخانه باقی مانده است. در این مسجد نیز مثل دیگر مساجد دنیای عرب، ردپای معماری ایرانی مشهود است.^۲

۱۷. جامع عتیق ری

این مسجد که نام آن در اغلب منابع مربوط به ری آمده است، مسجدی کهن بوده که امروزه هیچ اثری از آن باقی نمانده است. در این جامع به طور مرتب درس و بحث دو مذهب اسلامی، یعنی شافعی و حنفی، دایر بوده و در آن یک روز حنفیان و روز دیگر شافعیان به اقامه نماز جماعت می‌پرداختند. مهدی عباسی در ایام خلافت منصور به ری آمد و در شارسنان ری که امروزه مردم در آن محله ساکن هستند این مسجد را بنا کرد. البته این کار به سفارش عمار بن ابی الخطیب انجام پذیرفت.

گویا ساخت این مسجد در سال ۱۵۸ ق به پایان رسیده است. از آنجا که امروزه هیچ اثری

۱. نک: تاریخ دانشگاههای بزرگ، ص ۷۳.

۲. نک: دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۰، ص ۳۴۲.

از این مسجد باقی نمانده، به همین مقدار جهت اطلاع کفایت می‌شود.^۱

ذیلی بر قرن دوم

یکی از نتایج مثبت همجواری و آمد و شد عربها با همسایگان خود، یعنی یونان، روم و ایران، که دارای تمدن و فرهنگی غنی بودند، آشنایی آنها با علوم و فنون و آداب و فرهنگ بود که بعدها سرمشق حکومت‌داری، تأسیس مراکز علمی و غیره شد. یکی از این نتایج، تأسیس نهادی به نام «دار الحکمه یا دار العلم» بود که در اواخر قرن دوم و کاملاً با الگوگیری از ایران و یونان، در دنیای عرب به وجود آمد.

قبل از اعراب، در ایران و یونان غیر از معبدها، مکانهایی به عنوان کتابخانه و یا قرائت‌خانه‌هایی برای دانشمندان ساخته می‌شد که علاوه بر استفاده از کتابهای آنجا، در محلی که سکوت و آرامش بر آن حکمفرما بود، به مطالعه و تحقیق پردازند.

نخستین دار الحکمه اسلامی که در تاریخ سراغ داریم همان بیت الحکمه‌ای است که دقیقاً از روی کتابخانه انوشیروان، این خسرو دادگر ایرانی، گرته‌برداری شده است. گرچه چگونگی پیدایش دقیق آن به خوبی معلوم نیست، ولی به نظر برخی از مورخان نخستین بنیانگذار این دار العلم مهم اسلامی، هارون الرشید عباسی (حک: ۱۷۰ - ۱۹۳) بوده است.

آل برمک بسیاری از کتابهای هندی، پارسی و یونانی را که تا آن زمان بدان دست یافته بودند، برای وی در این مرکز جمع‌آوری کردند. البته، برخی از مورخان تأسیس بیت الحکمه را زمان منصور خلیفه (حک: ۱۳۶ - ۱۵۸ ق.) می‌دانند. او کتابخانه‌ای بزرگ و خصوصی را در قصر خود تأسیس کرده بود که آثاری از هند و ایران در آن گردآورده بودند.

دومین بیت الحکمه یا دار الحکمه، متعلق به مأمون است. در زمان این حکمران عرب و به دنباله نهضت ترجمه، تقریباً به دستور وی بیشتر آثار فیلسوفان یونان به عربی ترجمه شد و منابعی غنی برای دار الحکمه مأمون عباسی فراهم آمد. یکی دیگر از نتایج این آمد و شدها نهضتی است که تقریباً می‌توان گفت از سوی مأمون عباسی حمایت می‌شد و آن نهضت ترجمه است که نخست با ترجمه آثار یونان در فلسفه و آثار اساطیر ایرانی به زبان عربی آغاز شد. در همین زمان با نظارت کندی، مشهور به «فیلسوف عرب»، مترجمان عرب مسلمان و

۱. نک: حسین کریمیان، ری باستان، ج ۱، ص ۱۲۷.

مسیحی و زردشتی آثار فلسفی یونان و داستانهای ایرانی را به سریانی و سپس به عربی برگرداندند. این دوره در تاریخ به «عصر ترجمه» یا «نهضت ترجمه» مشهور و معروف است که پرداختن به این مسئله از موضوع مقاله خارج است.

از دیگر رخدادهای این دو قرن، به ویژه قرن دوم، ظهور رسمی صوفیه است که خود از جمله جریانات مهم دنیای اسلام است و تقریباً می‌توان گفت با همه تلاشهایی که در تبیین این تفکر شده باز هم ابعاد آن به خوبی برای عموم روشن نشده است و هنوز هم جای تحقیق و بررسی بسیار دارد.

قرن سوم

۱۷. مسجد جامع صفاقس

این مسجد در سال ۲۳۵ ق به دستور علی بن سالم جَبَّیانی، یکی از شاگردان امام سخنون^۱، به شیوه بسیار ساده و با نمازخانه‌ای بزرگ ساخته شد. مناره‌های این مسجد به سبک مناره‌های مسجد جامع قیروان در وسط دیوار شمالی قرار دارند. این مناره‌های بسیار

۱. امام سخنون، بزرگ‌ترین و نامدارترین و پرآوازه‌ترین فقیه و قاضی مالکی آفریقا است که در زمان او در نظام قضایی این سرزمین تغییرات شگرفی ایجاد شد. وی ابتدا از پذیرفتن امور قضا به شدت پرهیز می‌کرد، ولی پس از دو سال اصرار از سوی محمد بن ابی عقّال اغلی، قاضی القضاتی و امور جسیه را با شرایطی پذیرفت، از جمله اینکه خود رهبران و خاندان اغلیها در مواقع خطا باید شخصاً در محکمه حاضر شوند و به سؤالات قاضی جواب دهند. این فقیه برجسته مالکی، شش سال بر منصب دیوان قضا تکیه زد و اصلاحات بسیاری در سبک و شیوه دادرسی و امور قضایی انجام داد. او نخستین قاضی آفریقایی بود که منصب «صاحب مظالم» و نظارت مستقیم به کار بازارها و دولتیان به ویژه خاندان اغلیان را که از امرا و وزرا بودند به وجود آورد. به دستور او و برای رهایی از سر و صدای مردم، در داخل مسجد عقبه، خانه‌ای (دادگاه) ساختند که در داخل آن با حضور شهود و مدعیان و به دور از چشم دیگران، به قضاوت می‌پرداخت که بعدها این خانه به «دار سخنون» معروف و مشهور شد. امام مجازاتهای سبک را در داخل و مجازاتهای سنگین را در بیرون از مسجد به اجرا می‌گذاشت. یکی از ویژگیهای قضاوت ایشان این بود که به شهود و متهم فرصت کافی می‌داد تا با جود دادگاه خو بگیرند و با آرامش خاطر به دفاع از خود بپردازند. رفتار و زندگی بسیار ساده این قاضی القضاات مالکی تا قرن‌ها پس از او مورد تقلید قضات آفریقا بود و در بین مردم نیز خاطره خوشی از این نوع قضاوت ایشان باقی مانده بود. آرامگاه امام سخنون با ساختمان بسیار ساده مورد توجه مردم آفریقا است. نک: تاریخ دولت اغلیان، جم

زیبا به همراه آبگیر صحن مسجد، از سبک‌های معماری اصیل قیروانی به شمار می‌روند. رونمای شرقی مسجد از ویژگی خاص معماری برخوردار است. تاریخ بنای مسجد، روی قطعه سنگی در همین بخش مسجد با خط زیبایی کوفی حک شده است.^۱ این مسجد نیز، همانند مساجد جامع دیگر، به مثابه دانشگاه عمومی محل درس و بحث بوده است.

۱۸. مسجد جامع سوسه

مسجد جامع سوسه^۲ در سال ۲۳۶ ق به دست مُدام غلام، امیر اغلی ابوالعباس محمد بن اغلب (حک: ۲۲۶ - ۲۴۲ ق) در ضلع شمالی شرقی شهر سوسه، نزدیک به دروازه تأسیس شد و تاریخ بنا به همراه این جمله «قرآن کلام خداست و مخلوق نیست» به خط کوفی بر کتیبه‌های اطراف صحن حک شده است. در سال ۲۷۰ ق این مسجد به توصیه ابوالأحوص زاهد و دستور ابراهیم دوم اغلی، توسعه یافت. کریزیویل معمار و باستان‌شناس معروف انگلیسی، وصف جامع و کاملی به همراه اندازه‌های دقیق و هنرهای معماری این مسجد را با دقت بیان کرده است.^۳

مساجد دیگری هم در آفریقا در زمان حکومت اغلیان ساخته شده و هر کدام به نوعی محل درس و بحث و تعلیمات دینی بوده است، ولی آن چنان رونق و جامعیتی نداشته که در

۱. نک: ستار عودی، تاریخ دولت اغلیان در افریقیه و صقلیه، ص ۳۴۲.

۲. شهر سوسه در عصر فینیقیان و رومیان بیزانسی، شهری در کنار دریا موسوم به «حَضْر موت» بود و بعدها در دوران اسلامی به نام بربری، سوسه و مرکز اقلیم ساحل تبدیل شد. اغلبه سوسه را از شهری دور افتاده در کنار ساحل، به بندرگاه جنگی و صنعتی (دار الصناعة) ساخت و تولید کشتی و ابزارهای جنگی تبدیل کردند. پیرامون این شهر دیواری بسیار مستحکم از سنگ کشیده شد و در آن هشت دروازه بزرگ تعبیه گردید. اغلیان از همین قرارگاه به دو جزیره ساردینی «سردانیه و سیسیل» یورش بردند و آن دو جزیره را فتح کردند. تأسیسات و بناهای دیگری از جمله «دار العامل»، «سوق القزل»، «دمنه» (بیمارستان) و «قبة الرمل» که در واقع قصر امیران و وزیران و محل عیاشی آنان بود، در کنار این شهر ساخته شد. این شهر چنان رشد کرد و بزرگ شد که مورد رشک قیروانیان که اهالی سوسه را بردگان خود می‌دانستند واقع شد. کاخ «قبة الرمل» که تفریحگاه امیران اغلی بود، بعد به گورستان آنان تبدیل شد. این کاخ به مثابه ویلاهایی است که امروزه در شمال کشور ما و دیگر کشورها به ویژه اعراب وجود دارد. نک: تاریخ دولت اغلیان، ص ۳۲۲.

۳. نک: تاریخ دولت اغلیان در افریقیه و صقلیه، ص ۳۴۳.

تاریخ منحصرأً به عنوان محل درس و بحث شناخته شود. از این رو، در پانوشت به ذکر نام آنها بسنده شده است.^۱

۱۹. مسجد جامع قرویین

این مسجد از جمله مساجد مغرب اقصا (مراکش) است که با هزینه بانوی نیکوکاری به نام فاطمه دختر محمد فهری، مکنی به أم البنین، ساخته شده است. بنای اولیه مسجد به سال ۲۴۵ ق برمی‌گردد. بعدها این مسجد مثل مساجد دیگر توسعه یافت تا جایی که سلطان ابو عنان فارسی مرینی (حک: ۷۴۹ - ۷۵۹) در آبادانی این جامع سنگ تمام گذاشت و کتابخانه‌ای در این جامع تأسیس کرد و کتابهای بسیاری را در علوم طبیعی، پزشکی، دینی، ادبی و علوم عقلی وقف آنجا کرد و یک نفر به عنوان کتابدار بر این کتابخانه گماشت.^۲

آغاز درخشش جامع قرویین در علوم و معارف اسلامی، مقارن با اواخر سده سوم هجری بود و عالمی چون عبدالله بن ابی زید قیروانی صاحب دعوت که به مالک صغیر معروف شده بود، برای درک محضر یکی از بزرگان علم و دانش به نام دارس بن اسماعیل (- ۳۵۷ ق) به سوی این مسجد شتافت. ابوجیده بن احمد، فقیه شهر فاس نیز کسی است که این شهر را از سلطه نماینده منصور بن ابی عامر آزاد ساخت.

حیات علمی این مسجد را به سه دوره می‌توان تقسیم کرد:

۱. از زمان قیام دولت موحدین در نیمه قرن ششم و هنگامی که مذهب اشعری در زمینه‌های اعتقادی بر مذهب سلفی که مغربیان بدان اعتقاد داشتند، غلبه یافت، علم کلام به شیوه اشعری مذهببان وارد این مسجد شد و در همین مسجد مبانی آنها استوار گردید.
۲. زمان یعقوب منصور، سومین خلیفه موحدین، در این مسجد جنگ و ستیز علیه علم فروع پایه‌گذاری شد و او کتابهای فقهی از قبیل المدونة الكبرى، التهذیب و الواضحة را سوزاند و

۱. مسجد ابوقتانه دومین مسجد آفریقا از نظر قدمت تاریخی به شمار می‌رود. مسجد سه دروازه یا مسجد ابن خیرون، مسجد سبت و مسجد خمیس، در فاصله قرن دوم و سوم به دستور اغلییان ساخته شده‌اند.

۲. در کنار مسجد چندین باب مدرسه علوم دینی ساخته شد که کهن‌ترین آنها مدرسه صابرین، عطارین و بوغانیه است که در حدود نیمه قرن پنجم هجری (۴۵۰ ق) به وسیله یوسف بن تاشفین، امیر مسلمانان، و سلطان ابوسعید عثمان بن یعقوب بن عبدالحق بنیاد نهاده شده است. در بخش مدارس به معرفی این مدرسه‌ها پرداخته خواهد شد.

کتابهای علوم حدیث و تفسیر را جایگزین آنها کرد و این خود نوعی تجدید حیات حدیث و تفسیر به شمار می‌آید.

۳. در پی رکود علمی در یک فاصله زمانی محدود، سلطان محمد بن عبدالله علوی در منشوری که به نام شیخ تاودی بن سوده صادر کرد، از رکود علمی برنامه آموزشی مسجد گلایه کرد و عاقبت نافرجام آن را گوشزد نمود. در پی این فرمان، دوباره آموزش علمی با برنامه‌های جدید جان تازه‌ای به خود گرفت و مسجد به تجدید حیات علمی خود پرداخت. پس از این مرحله در سال ۱۳۳۲ ق، جامع قرویین به دوره جدیدی از فعالیت علمی گام نهاد. با تشکیل هیأت نظارت علمی، این دانشگاه با تهیه برنامه آموزشی در سه دوره ابتدایی، متوسطه و عالی وارد آموزشی گسترده شد، ولی این برنامه متری با مخالفت سنت‌گرایان رو به رو شد و تا سال ۱۳۵۰ ق متوقف ماند. سرانجام با پشتیبانی ملک محمد بن یوسف و حمایت جنبشهای اصلاح‌طلبانه، اقدامات اصلاحی به راه خود ادامه داد و برنامه‌های این دانشگاه و مدرّسان نظم و نظام خاصی به خود گرفت تا جایی که در دنیای اسلام (اهل سنت) پس از جامع الازهر، دومین مقام را بین جامعه‌های اهل سنت به دست آورد. دانشگاه قرویین از دیرباز تاکنون بسیاری از بزرگان اندیشه و فرهنگ عالم اسلام را در زمینه علوم فقه و کلام و زبان و ادب و پزشکی و علوم ریاضی در دامن خود پرورده است. فقیه ابو عبدالله بن قاضی (- ۹۱۷۰ ق)، متکلم معروف ابو عمرو سلالجی، مؤلف کتاب البرهانیة در علوم اعتقادی که می‌توان او را از طبقه ابوالمعالی جوینی (- ۴۷۸ ق) در شرق به حساب آورد، محدث بزرگ ابن رشید سبتی (- ۶۹۲ ق)، حافظ ابوالعلاء عراقی (- ۱۱۸۳ ق)، شاعر ادیب، ابن زاکور - شارح دیوان حماسه - و ابن البناء مراکشی، از دانشمندان علوم ریاضی به ویژه حساب و جبر، و طبیب ابوالقاسم، از جمله تحصیل‌کردگان این جامع هستند.^۱ این مسجد همچنان محل عبادت عابدان و ذکر عارفان است.

۱. نک: تاریخ دانشگاههای بزرگ اسلامی، ص ۷۵-۷۷. و عبدالله قاسم الوسلی، المسجد، ص ۵۰.